

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «18 – 19»

Юрій НІКІТІН,
orcid.org/0000-0002-5566-8943
доктор історичних наук, доцент,
ректор Сумського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
(Україна, Суми)
nikitin_63@ukr.net

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДИСКУСІЇ, ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ, РЕЗУЛЬТАТИ

На основі широкого кола історичних джерел з використанням методів історико-архівного аналізу, синтезу та аналізу висвітлено роль уряду, громадськості, органів місцевого самоврядування та меценатів у процесі формування мережі різнопрофільних сільськогосподарських закладів освіти в період модернізації українських губерній у межах Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Аналіз історіографічної спадщини засвідчує, що наявні праці не в повній мірі розкривають основні аспекти обраної для дослідження проблеми. За результатами проведеного дослідження з'ясовано, які основні чинники впливали на темпи формування мережі сільськогосподарських освітніх закладів для чоловіків та жінок, еволюцію законодавчої бази з даного питання, оцінки громадськості щодо якості та значення знань з підвищення продуктивності тогочасного сільськогосподарського виробництва. Показано роль з'їздів та виставок у поширенні досягнень аграрної сфери серед виробників сільськогосподарської продукції. Приділено увагу маловідомим аспектам обраної теми, які потребують подальшої наукової розробки.

Ключові слова: Російська імперія, українські губернії, законодавство, органи місцевого самоврядування, різнопрофільні сільськогосподарські школи, чоловіча та жіноча освіта, виставки, з'їзди.

Yurii NIKITIN,
Doctor of History Sciences,
Principal of Sumy Regional Institute
of Postgraduate Education
(Ukraine, Sumy)
nikitin_63@ukr.net

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL EDUCATION IN UKRAINIAN LANDS IN THE SECOND HALF OF XIX - EARLY XX CENTURY: DISCUSSIONS, LEGISLATIVE INITIATIVES, RESULTS

Based on a wide range of historical sources using the methods of historical and archival analysis, synthesis and analysis, the role of government, public, local governments and patrons is highlighted in the formation of a network of various agricultural educational institutions during the modernization of Ukrainian provinces within the Russian Empire in the second half of XIX - in the early twentieth century. Curricula of various agricultural educational men's and women's establishments are analyzed. The relationship between the needs of industry and agriculture in the modernization and development of a network of educational institutions for the training of specialists for agriculture is shown. The reasons for the practical orientation of the educational process in the above institutions are highlighted.

The analysis of the historiographical heritage shows that the available works do not fully reveal the main aspects of the problem chosen for research. The results of the study revealed the main factors influencing the pace of formation of the network of agricultural educational institutions for men and women, the evolution of the legal framework on this issue, public assessments of the quality and importance of knowledge to increase the productivity of agricultural production. The role of the state in the organization of congresses and exhibitions, as well as the role of the latter in spreading the achievements of the agricultural sector among agricultural producers is shown. The events of the

organizers of agricultural congresses and exhibitions for the dissemination and popularization of the latest agricultural knowledge and technologies among agricultural producers are covered.

The interrelation between the spread of the latest agricultural knowledge, technologies and increasing the productivity of agricultural farms is shown. Attention is paid to little-known aspects of the chosen topic that require further research.

It has been shown in the article that the state took a number of steps towards legislative regulation in the sphere of agricultural education. Legislative initiatives were focused on the support of civil and private initiative for the creation of agricultural educational institutions. At the same time the state retained a centralized control over the organization of an educational and upbringing process in newly created educational institutions. It contributed to the formation of a network of different types of agricultural educational institutions for men and women. An important aspect of the activities of newly created educational institutions was the attention to practical lessons. It is worth emphasizing that legislative base, as well as the network of agricultural educational institutions were imperfect. Among the factors influencing the pace of innovations in an agrarian sphere we should point out the following ones: a general low education level of peasants, half-hearted nature of a state agrarian policy, the preservation of a significant influence of patriarchal traditions (in the economy and society). It hindered a rapid modernization of an agricultural sphere. At the same time the need for the modernization of an agrarian sphere forced the state, local governments, philanthropists and all concerned people to look for the new forms and methods of popularization of innovations in agriculture. Agricultural conventions and exhibitions played an important role in it.

Key words: Russian Empire, Ukrainian provinces, legislation, local self-government bodies, various agricultural schools, men's and women's education, exhibitions, congresses.

Постановка проблеми. Науково-економічний потенціал кожної розвинутої країни формується в тому числі і за рахунок рівня ефективності освітньої галузі. В Україні традиційно важливим напрямом в економіці та освіті вважалося сільське господарство й підготовка кваліфікованих кадрів для нього. У наш час питання модернізації сільськогосподарського виробництва стоїть серед пріоритетних завдань, які розв'язує уряд не лише для задоволення внутрішніх потреб, але й для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на зовнішніх ринках. Саме тому питання історії створення мережі спеціалізованих сільськогосподарських навчальних закладів залишається актуальним і в наш час, коли держава докладает зусилля для відродження та модернізації аграрного національного виробництва.

Однак, поступальний розвиток сільського господарства та підготовка кваліфікованих кадрів для вказаної галузі в наш час неможливі без критичного аналізу й усвідомлення досягнень та помилок у минулому. Висвітлення еволюції законодавства, що регулювало підготовку кадрів для сільського господарства та педагогічної спадщини з даного питання набуває додаткової актуальності в наш час, коли відбувається переосмислення цілей та завдань, що стоять перед спеціалізованими освітніми закладами, які готують кадри для аграрної галузі.

Аналіз досліджень. Сучасники «великих реформ» другої половини XIX ст. не оминули увагою висвітлення окремих причин уваги уряду до питання необхідності поширення сільськогосподарських знань у селянському середовищі, змін тогочасного законодавства, що регулювало відкриття та діяльність спеціалізованих аграрних освітніх установ, аналізу навчальних програм та існуючим недолікам у нововідкритих закладах (Москальський, 1881: 88), (Небольский, 1884: 11,257), (Гейдук, 1891: 88), (Бекетов, 1898: 120).

Сучасна українська історіографія представлена цілою низкою наукових робіт, які присвячені аналізу ролі органів місцевого самоврядування в поширенні сільськогосподарських знань серед населення (Волос, 2003), відкритті спеціалізованих закладів освіти (Костюк, 2005), (Нижник, 2019),

іншим формам підняття аграрної культури селянства (Терлецька, 2013), а також висвітлення значення сільськогосподарських з'їздів у системі поширення прогресивних практик ведення сільського господарства (Коваленко, 2014). Однак, незважаючи на певну кількість наукових досліджень на регіональному і всеукраїнському рівнях, питання еволюції відповідного законодавства, а також створення та діяльність сільськогосподарських освітніх закладів різних рівнів, їх ефективність залишається перспективною в плані вивчення.

Мета статті. Більш повно висвітлити історію еволюції освітнього законодавства Російської імперії щодо організації сільськогосподарської освіти. Визначити роль держави, самоврядних інституцій, меценатів та громадськості у формуванні мережі освітніх сільськогосподарських освітніх закладів у кінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. «Великі реформи» вплинули на всі сфери тогочасного суспільства. Товарно-грошові відносини сприяли подальшому розвитку промисловості, торгівлі та сільському господарству. Ефективний розвиток аграрного сектору був не можливий без освічених та кваліфікованих робітників. Модернізація сільського господарства була неможлива без запровадження не лише нових нормативно-правових форм господарювання, але й нових технологій, техніки й використання праці кваліфікованих робітників. Селянська реформа 1861 р., хоча і з чисельними обмеженнями, надала селянам господарську самостійність. Ринкові відносини актуалізували проблему запровадження нових технологій та організації праці, а при відмові – шукати кращої долі на виробництві в сільській місцевості чи в містах в якості найманих працівників.

Відсутність законодавства, яке б регулювало розвиток і поширення сільськогосподарської освіти виступало стримуючим фактором. До 1883 р. в Російській імперії функціонувало 6 нижчих сільськогосподарських шкіл, які були відкриті після прийняття спеціальних положень (Москальський, 1893: 363 – 390). Існуючі освітні заклади були підпорядковані Міністерству державного майна, яке затверджувало для них статuti й здійснювало загальне керівництво через циркуляри та перевірку звітів навчальних частин. Існуючі заклади не могли задовольнити потреби сільського господарства. Поглиблення ринкових відносин змушувало владу шукати шляхи підготовки кваліфікованих кадрів для усіх сфер виробництва. Представники широких верств населення, розуміючи значення освіти, шукали шляхи для її отримання. Відомий публіцист і агрохімік О.М. Енгельгард в останній чверті XIX ст. писав про те, що в селах дорослі й діти хочуть навчатися. А завдання «інтелігентних людей» полягає в підтримці таких ініціатив (Третяков, 2017: 19). У 1895 р. безпосередньо в підпорядкуванні Департаменту землеробства функціонувало п'ять чоловічих загальних сільськогосподарських шкіл: у Чернігівській губернії – Майновська (з 1891 р.), у Херсонській – Ольгинська (з 1890 р.), у Волинській – Білокриницька сільськогосподарська школа (з 1892 р.), у Мінській – Маріїно-Горська (з 1880 р.), у Володимирській – Успенська «з фермою і кінними заводом» (з 1882 р.). Також у підпорядкуванні Департаменту було три жіночі школи домоводства й сільського господарства: у Глухівському повіті

Чернігівської губернії – Преображенська сільськогосподарська школа 2 розряду (з 1891 р.), у Бердичівському повіті Київської губернії – Зозуленська школа домоводства й сільського господарства (з 1888 р.), у Панєвезькому повіті Ковенської губернії – Понемунська школа (з 1889 р.) (Сборник, 1911: 19, 70 – 71).

Відсутність мережі сільськогосподарських закладів освіти входила у протиріччя з потребами держави й суспільства. Чисельні звернення чиновників і громадськості до уряду змусили останній розпочати роботу щодо підготовки необхідної законодавчої бази, яка б регулювала сільськогосподарську освіту в імперії. Спеціально створена комісія зібрала, опрацювала пропозиції з даного питання й підготувала проєкт закону (Труды, 1879: 160). Підготовлений проєкт схвально оцінили делегати V Всеросійського з'їзду сільських господарів (1878 р.). Особливу підтримку отримала ідея про відкриття нижчих сільськогосподарських шкіл. Перед підписанням проєкт Положення був надрукованим для подальшого обговорення в пресі. Після обговорення законопроєкт було розглянуто на засіданнях Міністерства державного майна та Державної Ради. Після деяких правок та доповнень законопроєкт було передано на підпис імператору. 27 грудня 1883 р. Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи вступило в дію.

Таким чином, було започатковано формування законодавчої бази, що регулювала сільськогосподарську освіту в Російській імперії. Закон дозволяв усім бажаючим відкривати сільськогосподарські освітні заклади при наявності відповідних коштів (ст. 5 Нормального положення) і після відповідного дозволу Міністерства державного майна. Заклади перебували у підпорядкуванні Департаменту землеробства і сільської промисловості та Міністерства державного майна. Фінансовою основою для функціонування шкіл становили кошти, які могла виділяти держава, з оборотних капіталів (якщо школа вела господарство на землі), з капіталів, що надавав маєток (де вони могли бути розташовані), з земських пожертв або коштів від приватних осіб (Нормальное Положение, 1886: 492 – 496).

Наступною спробою поширення сільськогосподарських знань серед населення можна вважати введення аграрної інформації до програми народних шкіл, що була затверджена Міністерством народної освіти 7 лютого 1897 р. для початкових шкіл. На думку багатьох земських діячів це був помилковий крок, бо діти в початкових класах не могли опанувати складний матеріал (через складність) і застосувати його в практичній діяльності.

Натомість, на думку гласних Чернігівського губернського земства, більш корисними були б вечірні, недільні школи для дорослих або цикли читань і бесід з актуальних питань сільського господарства (з урахуванням особливостей місцевого регіону). Також була пропозиція про запровадження спеціалізованих читань з аграрних питань серед нижніх чинів у військах. Цікавою є самооцінка своїх пропозицій, яку зробили земських діячі Чернігівщини, щодо поширення сільськогосподарської освіти серед місцевого населення. Вони вважали, що не можна очікувати міцних знань і навичок при відсутності правильно організованої системи аграрної освіти, а не епізодичних

теоретичних знань. На їх думку, у першу чергу, необхідно було організувати низку нижчих сільськогосподарських шкіл, які б мали в своєму розпорядженні необхідну кількість землі для організації навчальної ферми та поля. Позитивну роль могли б відіграти друковані (за низькими цінами) видання з різних аграрних галузей, запровадження в губерніях посади повітового агронома та організація зразкових селянських господарств, які б поширювали свій досвід серед місцевого селянства (Земский сборник, 1902, 12: 93 – 94).

Не залишили поза увагою земці й «сільську інтелігенцію». Пропонувалося запровадити загальні курси з сільського господарства при духовних і вчительських семінаріях, двох та трьох класних міських училищах, створення паралельних сільськогосподарських класів при реальних училищах, а також викладання домоводства й аграрних тем у жіночих гімназіях та єпархіальних жіночих училищах. Також пропонувалося розглянути можливість у восьмому класі гімназій: майже увесь час присвятити навчання домоводству і спеціалізованих галузей сільського господарства (бджільництву, молочарству, садівництву тощо).

Регулювання діяльності сільськогосподарських шкіл було також закріплено в спеціальній інструкції Міністерства землеробства та Державного майна від 31 липня 1899 р. і Тимчасовими правилами міністерства від 21 лютого 1900 р. Інструкція передбачала, що контроль над навчально-виховним процесом у зазначених закладах, як і періодичний огляд, повинні були здійснювати начальники управлінь Міністерства державного майна, уповноважені по сільському господарству та головні державні спеціалісти в губерніях. Тимчасові правила додатково розширили повноваження щодо контролю над нижчими сільськогосподарськими школами з боку держави (параграф 1). На уповноважених осіб по сільськогосподарській частині покладался обов'язок розгляду й затвердження річних звітів шкіл, розгляд і передача на затвердження Департаменту землеробства правил для учнів, перевірка кошторисів, при можливості, присутність на іспитах, розгляд клопотань про відкриття нових шкіл, проєктів статутів, правил, навчальних програм та ін..(Третьяков, 2017: 21).

Система керівництва та структура різних типів закладів сільськогосподарської освіти були також закріплені в Нормальному положенні (ст. 16 та 17). Загальне керівництво покладалося на «попечителів», якими найчастіше були місцеві землевласники-засновники, а в земських школах – місцеві поміщики, що надавали суттєву матеріальну чи фінансову допомогу школі. Відповідальним за навчальний процес та господарську діяльність був «керуючий». Система керівництва закладом здійснювалася через Раду, до якої входили попечитель (головував), керуючий, законовчитель і викладачі. Важливо зауважити, що законодавство передбачало колегіальність в організації діяльності сільськогосподарських освітніх закладів (Положени, 1904: 542 – 554).

Однак, вищезгаданих кроків уряду щодо поширення сільськогосподарської освіти було недостатньо в умовах стрімкого поширення ринкових відносин у промисловості та сільському господарстві. В аграрному

секторі все більшу роль відігравали нові технології та спеціалізована техніка (у тому числі й імпортована), які були доступні лише підготовленим спеціалістам. Потужностей новостворених аграрних освітніх закладів не вистачало для задоволення потреб сільського господарства. Це змушувало урядові кола імперії шукати шляхи вирішення даної проблеми. Саме в цьому контексті слід розглядати проект закону «Про сільські ремісничі навчальні майстерні», який підготувало Міністерство фінансів у 1895 р. Законопроект був надісланий для обговорення у ряд міністерств (внутрішніх справ, юстиції та народної освіти). Цей процес тривав протягом 1895 – 1896 рр. Після обговорень і доповнень закон надійшов до Державної ради, яка направила його на підпис імператору. Закон було підписано 10 березня 1897 р., і він вступив у силу в другій половині цього ж року.

Відповідно до законодавства сільські ремісничі навчальні майстерні підпорядковувалися Міністерству фінансів (Департаменту торгівлі і мануфактур), яке затверджувало статuti новоутворених закладів. Передбачався взаємозв'язок між фінансуванням та місцезнаходженням ремісничих навчальних майстерень. Якщо кошти на відкриття майстерні виділяла держава, то представники Міністерства фінансів, землеробства, внутрішніх справ, народної освіти та Державного майна узгоджували місце розташування закладу. Після підписання закону держава дала згоду на відкриття шести сільськогосподарських ремісничих майстерень. Якщо ж засновником була не держава, а приватна особа чи самоврядна інституція, то засновник, після погодження з вищезгаданими міністерствами мав право на відкриття майстерень у тому місці, де вважав за доцільне. Слід зазначити, що саме такі заклади мали більш широкі автономні права в організації навчально-виховного та виробничого процесів. У кожному закладі Рада без тривалих узгоджень з міністерствами мала право вносити корективи в навчальні плани, програми відповідно до бачення керівництва та педагогічного колективу щодо покращення навчального та господарського процесів. Тобто, відповідно до регіону і кліматично-географічних особливостей, у яких діяла майстерня, Рада здійснювала розподіл годин на теоретичні та практичні заняття з урахуванням обсягу навчального матеріалу. Контроль над сільськогосподарськими майстернями, які фінансувала держава здійснювали члени фабричних інспекцій (господарсько-фінансових частин та організації навчально-виховного процесу) (Положение, 1900: 110 – 117). Позитивним моментом можна вважати бажання уряду щодо обміну досвіду діяльності сільськогосподарських майстерень, які заснувала держава, і закладами, відкритими самоврядними інституціями, меценатами та організаціями. Це сприяло підвищенню якості підготовки кадрів для аграрної сфери. Уряд передбачав, відповідно до прийнятого Положення 1897 р., у якості експерименту відкрити шість сільських ремісничих навчальних майстерень, на які виділялося близько 81240 руб. Майстерні були відкриті в Харківській губернії (Будилська на 26 учнів), у Катеринославській (Катеринославська на 41 учня), у Чорноморській (Чорноморська на 16 учнів), а також у Курській, Саратовській і Тульській губерніях. На кожен уряд планував виділити по 23400 руб. (Сорокіна, 2019).

Однак в кінці XIX – на початку XX ст. одним із стримуючих чинників швидкого розвитку ринкових відносин в аграрній сфері залишалась мало розвинута мережа сільськогосподарських освітніх закладів усіх рівнів, які не могли задовольнити сільське господарство кваліфікованими фахівцями. У Російській імперії в зазначений період лише почала формуватися законодавча база, що регулювала відкриття та функціонування спеціалізованих освітніх. Стала ж мережа зазначених закладів різних рівнів проходила етап становлення. Прогресивно налаштовані урядовці, представники самоврядних інституцій та громадськості обговорювали необхідність вдосконалення існуючого освітнього законодавства для підвищення ефективності спеціалізованих закладів. Вони виступали за те, щоб зробити освіту більш доступною для широких верств населення, за широке залучення органів місцевого самоврядування та меценатів до розбудови спеціальної сільськогосподарської освіти. У той же час, слід відзначити, що серед урядовців і чиновників існувала й протилежна точка зору. Консервативно налаштовані представники правлячих кіл вважали кроки уряду по поширенню передових сільськогосподарських знань і технологій «барської забавой», яка призведе лише до негативних наслідків (Терлецька, 2015: 102).

Прикладом небайдужого відношення самоврядних інституцій до даного питання може бути обговорення Чернігівського губернського земства проєкту Положення про сільськогосподарську освіту (1 червня 1901 р.). Земці позитивно поставились до ідеї відкриття чоловічих і жіночих сільськогосподарських закладів, які повинні були мати відповідні навчальні та наочні посібники (з урахуванням кліматичних та географічних особливостей регіону).

У нижчих сільськогосподарських училищах термін навчання передбачався три роки, а в спеціальних – скорочений до двох років. Дозволялося при училищах відкривати підготовчі класи з курсами двохкласних сільських училищ Міністерства народної освіти. У перший клас планувалося зараховувати дітей із знаннями в обсязі курсу двохкласних сільських училищ. При деяких училищах могли бути відкриті додаткові класи та спеціальні відділення для підготовки роботи з сільськогосподарською технікою або подальшого навчання. У нижчих сільськогосподарських школах значна увага приділялася практичним заняттям. Окремо проводилися заняття, присвячені оволодінню певними ремеслами, що були пов'язані з тим або іншим напрямком сільського господарства. Навчальним планом передбачалося на теоретичні заняття в третьому класі по 63 години на тиждень (загальні предмети і природничого циклу), на практичні заняття взимку – 72 години, а влітку – 168. Річний бюджет навчання складав до 17800 руб. (Земский сборник, 1902, 10: 64).

Головну увагу в сільськогосподарських школах приділяли саме практичним заняттям. Вони поділялися на школи першого й другого розрядів (різнилися навчальними програмами). Для вступу до першого класу шкіл обох розрядів необхідно було закінчити курс початкового народного училища або скласти вступний іспит. У школах першого розряду вивчалися предмети

двохкласних сільських училищ Міністерства народної освіти й спеціальні (необхідні для заняття сільським господарством). У вищезгаданих школах на теоретичні заняття відводилося 54 години на тиждень. На практичні заняття передбачалося 96 годин узимку і 168 годин улітку. Річний бюджет навчання складав – 13150 руб. У школах другого розряду навчання складалося з розширеного курсу початкових народних училищ і було спрямовано на засвоєння загального навчального курсу й спеціальних дисциплін з інформацією про сільське господарство. Навчальна програма виділяла на засвоєння теорії 30 годин на тиждень, а на практичні заняття – 132 години взимку і 168 годин улітку. Річний бюджет навчання складав 9325 руб. (Земский сборник, 1902, 10: 65).

Практичні сільськогосподарські школи повинні були готувати кваліфікованих працівників за різними напрямками аграрної сфери (скотарства, садівництва, виноградарства, виноробства, маслوبيництва та іншого). Відповідно до спеціалізації, яку обирав навчальний заклад, різнився і термін навчання в ньому (від 1 року до 3). Учні за необхідності поділялися на відділення та класи за рішенням адміністрації школи. Для вступу у вищезгадані школи необхідно було вміти читати й писати (російською мовою). Неписемні учні приймалися на навчання лише у виняткових випадках. Навчальна програма поєднувала оволодіння теоретичними (лише 11% навчальних годин) і практичними знаннями в певній галузі сільського господарства. Однак, спостерігалося значне переважання практичних занять (147 годин в класах і 168 в літку) над теоретичними (18 годин). Річний бюджет навчання був також значно меншим від інших закладів (5200 руб.) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902, 10: 66). Нове Положення передбачало збільшення фінансування сільськогосподарських навчальних закладів: нижчим сільськогосподарським училищам до 10000 руб. на рік, нижчим сільськогосподарським школам 1 розряду – до 7000 руб., школам 2 розряду – до 5000 руб., практичним школам – до 3000 руб. (Есикова, 2010: 153 – 154).

Питання розподілу навчального навантаження між навчальними дисциплінами й практичними заняттями розглядалося на з'їзді хазяїв у грудні 1895 р. У результаті жвавої дискусії було сформовано консолідовану позицію щодо цього питання: «...кількість уроків з загальних дисциплін скорочувати не треба, а кількість уроків з природознавства потрібно збільшити хоча б за рахунок додаткових літніх уроків з даної дисципліни» (Положение, 1907: 3). Учасники з'їзду вважали, що викладачі загальноосвітніх дисциплін не повинні «увлекатися» своїми предметами і не «обременять» своїх учнів тонкощами своїх дисциплін. Пропонувалося при необхідності навіть скоротити або виключити години на опанування церковно-слов'янського читання. При цьому ставилося завдання розвивати розумові здібності учнів і привчити останніх вільно та правильно висловлювати свої думки (Бессмертная, 2015).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. модернізаційні процеси змусили представників влади, органів місцевого самоврядування та прогресивно налаштовану громадськість визнати необхідність розвитку мережі освітніх

жіночих закладів різних рівнів. Але підхід держави до розбудови сільськогосподарської жіночої освіти дозволяє зробити висновок про половинчастий підхід до вирішення даного питання. Так навчальний процес нижчих жіночих сільськогосподарських шкіл засвідчував недостатній рівень базової підготовки і передбачав удосконалення теоретичних знань. У той же час, навчальні години на теоретичну підготовку в реальному житті скорочували чергування в майстернях, працю по господарству та інше. Це негативно позначалося на якості практичної підготовки учнів та обсязі отриманих ними теоретичних знань (але не порушувало існуюче законодавство). У деяких відкритих нижчих сільськогосподарських жіночих школах у статутах було закріплено лише практичне навчання учениць, а теоретичних занять не було передбачено. Аналіз навчального процесу нижчих жіночих сільськогосподарських шкіл дозволяє зробити висновок, що головною метою навчання було готувати учениць до ведення господарства. Вони повинні були з особливою повагою ставитися до свого чоловіка, старших та держави. Таке виховання можна вважати «модернізованим варіантом Домострою». Учениці, які не виконували статутні правила або «дурно» впливали на інших вихованок, відраховувалися (Правила, 1898: 179 – 188).

Лише наприкінці XIX –початку XX ст. держава, самоврядні інституції та громадськість дійшли спільної думки про доцільність викладання загальноосвітніх дисциплін у нижчих жіночих сільськогосподарських школах. Уже з кінця XIX ст. співвідношення загальноосвітніх дисциплін та спеціальність зрівнялися у відсотковому відношенні. Наприклад, у 1898 р. у нижчих казенних загальних сільськогосподарських школах при загальній кількості предметів (1143 години) 52 % припадало на загальноосвітні дисципліни і 48 % на природничі та спеціальні. Схожа ситуація була і в приватних школах: із 1291 години відповідно припадало на загальноосвітні предмети 53 % і 47 % на природничі та спеціальні дисципліни (Сборник, 1900: 19). Аналогічною ситуація була і в нижчих жіночих сільськогосподарських школах.

На початку XX ст. стала помітна інша тенденція. Спостерігалось скорочення навчального часу на загальноосвітні дисципліни. Так, у 1909 р. у нижчих сільськогосподарських школах при загальній кількості 1248 уроків на загальноосвітні предмети відводилося 48,7 % навчального часу, а на природничі й спеціальні дисципліни – 47 %. У школах 1 розряду з 1369 годин на теоретичне навчання виділялося 49,3 %, а на природничі та спеціальні дисципліни 50,7 %. Загальноосвітні дисципліни переважали в навчальних програмах шкіл садівництва та молочарства. У перших із загальної кількості навчальних годин (1464) на теоретичні дисципліни відводилося 53,3 % години, а на спеціальні і природничі – 46,7 %. У школах молочарства відповідно розподіл був аналогічним: із 820 загальних годин 55,2 % відведено на теорію і 44,8 % на спецдисципліни. На думку сучасників, такий розподіл був пов'язаний з низьким рівнем підготовки учениць шкіл даного типу (Бессмертная, 2015).

Своєрідною в жіночих школах була система виховання. Особлива увага приділялася формуванню в учениць поваги до старших і високопосадовців. У

статутах детально було розписано, як повинна себе вести учениця у різних ситуаціях щодо старших, учителів, гостей, високопосадовців. Побут учениць спеціально «приноравливався» до селянського побуту. Статут передбачав навіть, який одяг повинні були носити учениці влітку, узимку, святкові та робочі дні. Вихованки повинні були вести простий образ життя, одягатися чисто, але просто, задовольнятися простою їжею, яка характерна для селянських родин середнього достатку. Відповідно до такої «концепції», було організовано харчування й розпорядок дня учениць. Чітко було прописано літнє та зимове меню, а також продуктивний «набір» у святкові дні. Регламентації підлягав і розпорядок дня (підйом, відбій; години сніданку, обіду та вечери). Практично всі заклади нижчої жіночої сільськогосподарської освіти мали аналогічні вимоги й правила в своїх статутах. Зміни могли вноситися з урахуванням місцевих умов, можливостей господарств, ступеня знайомства керівництва закладу з останніми науковими та педагогічними досягненнями.

Така організація навчально-виховного процесу нижчих жіночих сільськогосподарських шкіл дозволяє зробити висновок, що жіноча освіта перебувала на стадії становлення й відповідала офіційно-традиційним поглядам на роль жінки в тогочасному суспільстві. Навчання носило яскраво виражений практичний характер і обмежувалося лише рамками вже накопиченого досвіду в аграрній сфері. Саме збереження та поширення кращих й популярних традицій організації і ведення сільського господарства виступало головним завданням навчання в спеціалізованих сільськогосподарських освітніх закладах як для чоловіків, так і жінок. Проте, окреслені завдання не можливо було вирішити без кваліфікованих викладацьких кадрів. Прогресивно налаштовані земці, громадські діячі піднімали дане питання перед урядом та самоврядними інституціями, у тому числі, і про допущення жінок-викладачів до викладання в нижчих жіночих сільськогосподарських школах. Результатом їхньої діяльності можна вважати закон від 30 червня 1913 р., який надавав право жінкам викладати в спеціалізованих сільськогосподарських освітніх закладах. Жінки-викладачі, при наявності відповідної освіти і практичного досвіду, допускалися до викладання в нижчі жіночі сільськогосподарські школи (О допущении лиц, 1913: 685).

Поширення ринкових відносин на теренах Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. все гостріше ставило питання про необхідність залучення кваліфікованих кадрів для подальшого розвитку сільського господарства. У кінці першого десятиріччя XX ст. в дев'яти українських губерніях функціонувало 6 вищих навчальних закладів, 10 середніх та 57 нижчих шкіл, які готували фахівців різного рівня для різних сфер сільського господарства. У 1914 р. на 23 млн. українських селян припадало близько 2000 агрономів. Проте, ця кількість закладів і фахівців не відповідали потребам аграрної сфери.

Важливу роль у поширенні агрономічних знань серед населення виконували сільськогосподарські з'їзди та виставки. Делегати з'їздів піднімали найбільш актуальні питання модернізації сільського господарства, намагалися знайти шляхи подолання існуючих проблем у кожній губернії. Саме в цьому контексті необхідно розглядати з'їзд сільських хазяїв, який відбувся в Харкові у

1874 р. На ньому найбільш жваво обговорювалося питання агрокультурного освоєння південноукраїнських територій (використання нових технологій, агрокультур та інше). Питома частина часу Київського з'їзду 1872 р. була присвячена шляхам поширення й практичного використання наукових доробків Київського учбового округу в аграрній галузі в сільське господарство. Українські губернії також стали базою для проведення всеросійських сільськогосподарських з'їздів, що засвідчувало розуміння влади й бізнесу, ролі останніх у розвитку аграрного сектору імперії. Найбільш масштабним серед них був з'їзд 1913 р., проведений у Києві. Представлені на ньому інновації, техніка, селекційні новинки та інше були тематично розділені на сім секцій по галузям, що полегшувало ознайомлення з новинками усім зацікавленим особам та організаціям. Організатори з'їзду не обмежувалися лише експонатами, але й проводили тематичні дискусії з різних актуальних питань сільського господарства (Ворон, 2015).

Виклики часу, які стояли перед аграрною сферою, змушували владу і бізнес шукати шляхи вдосконалення організації і проведення з'їздів, що відобразилося в законодавчій базі. Так, замість спорадичного принципу організації, запроваджувалося правило чергового проведення кожного з'їзду. Кожна губернія і місто знали, у якому році і в який термін заплановано проведення наступного з'їзду на їх території. Спочатку законодавством не було передбачено державної фінансової допомоги при організації з'їздів, однак реалії життя внесли свої корективи й дане положення було відмінено в 1881 р. Уже при проведенні Київського обласного з'їзду сільських хазяїв 1890 р. держава виділила 400 руб. на цей захід. Це свідчить про те, що держава прикладала певні зусилля для поширення інновацій в аграрній сфері.

Аналогічні завдання стояли і перед організаторами сільськогосподарських виставок. Різноманітні звіти засвідчують, що держава більш активно підтримувала організацію цієї форми популяризації новинок і досягнень в аграрній сфері. Фінансова участь держави в організації сільськогосподарських виставок була закріплена «Правилами для виставок сільських виробителів» від 21 травня 1869 р. Кошти виділялися через Міністерство державного майна. Наприклад, для проведення Київської сільськогосподарської виставки в 1897 р. держава надала 15000 руб. (Обзор, 1898: 137). Звіти Міністерства державного майна і Міністерства землеробства засвідчують фінансову підтримку при проведенні загальних сільськогосподарських виставок з 1898 по 1900 рр. у Мелітополі (Таврійська губ.), Прилуцької і Роменської (Полтавська губ.), Ніжинської (Чернігівської губ.). Підтримка надавалася і спеціалізованим виставкам з різних галузей сільського господарства у Таврійській, Волинській і Херсонській губерніях.

Маючи певну державну підтримку, організатори виставок із свого боку здійснювали ряд заходів щодо максимального залучення сільських хазяїв до участі і відвідуванні зазначених заходів. Так, під час проведення Полтавської загальної сільськогосподарської виставки в 1893 р. оргкомітет передбачив пільги для селян-учасників: безкоштовну участь або з 50 % знижкою, пільговий проїзд на залізниці на виставку. Усі пільги надавалися з урахуванням доходів

учасників виставки. Для відвідувачів виставки пропонувалися доступні ціни на квитки для відвідування. У святкові дні – 10 коп., а в робочі – 20 коп. (Положение, 1895: 7). Особливістю Чернігівської виставки (1883 р.) фабрично-заводської та кустарної промисловості, конярства було розповсюдження спеціалізованих видань (каталоги техніки та насіння, карти, малюнки та інше), які враховували різний рівень освіти відвідувачів. «Фішкою» всеросійської сільськогосподарської виставки в Києві в 1913 р. були різноманітні масові за тематикою екскурсії для селян-хазяїв (за півціни). Такі заходи дали позитивний результат. За даними організаторів виставку відвідало більше 1 млн. чоловік. Заходи щодо популяризації виставок вели до зростання інтересу до них з боку підприємців, кустарів і селян. Цю тенденцію підтверджують статистичні дані з різних виставок. Так, у Єлисаветградській сільськогосподарсько-промисловій виставці в 1881 р. брали участь 40 промисловців, 26 селян, 25 землевласників. У Херсонській виставці 1891 р. свою продукцію представили 99 селянських господарств у розділі кустарних промислів і 35 – у розділі землеробства (Ворон, 2015). Заходи уряду, самоврядних інституцій, меценатів і небайдужої громадськості мали позитивні практичні наслідки. Так, за інформацією чиновників Полтавської губернії спостерігалось зростання урожайності зернових культур: із 7,37 центнерів з гектара в 1886 – 1894 рр. – до 9,33 у 1904 1912 рр. (Макарець, 2010: 99).

Висновки. Під впливом ринкових відносин у другій половині XIX – на початку XX ст. однією із актуальних проблем, яку вирішував уряд було поширення інновацій та нових технологій аграрної сфери серед селян та інших виробників сільськогосподарської продукції. Держава здійснила ряд кроків щодо законодавчого регулювання в сфері сільськогосподарської освіти. Законодавчі ініціативи були спрямовані на підтримку громадської та приватної ініціативи при створенні сільськогосподарських освітніх закладів. У той же час, держава залишала за собою централізований контроль за організацією навчально-виховного процесу в новоутворених учбових закладах. Усе це сприяло процесу формування мережі закладів сільськогосподарської освіти різних типів для чоловіків та жінок. Важливим аспектом діяльності новоутворених освітніх закладів була увага до практичних занять. Слід зазначити, що законодавча база, як і мережа закладів сільськогосподарської освіти, були недосконалими. Серед чинників, що впливали на темпи поширення інновацій в аграрній сфері слід відзначити загальний низький рівень освіченості селян, половинчастий характер аграрної політики держави, збереження значного впливу патріархальних традицій (в господарстві і суспільстві). Усе це стримувало швидку модернізацію аграрної сфери. У той же час потреба модернізації аграрної сфери змушувала державу, органи місцевого самоврядування, меценатів і усіх небайдужих шукати нові форми й методи популяризації інновацій у сільському господарстві. Важливу роль у цьому відігравали сільськогосподарські з'їзди та виставки.

Дана розвідка лише окреслила окремі аспекти історії формування мережі сільськогосподарських освітніх закладів в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. Внесок органів місцевого самоврядування,

меценатів та громадськості в поширення аграрних інновацій очікують подальшого дослідження як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бекетов, 1898 – Бекетов В.А. Низшие сельскохозяйственные школы и потребности крестьянского частновладельческого хозяйства. Воронеж, 1898. 120 с.
- Бессмертная, 2015 – Бессмертная Л.А. Учебно-воспитательная работа в низших женских сельскохозяйственных школах России конца XIX – начала XX века // *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 2015. № 1 (33). URL: <http://scientific-notes.ru/#new-number?id=38>
- Волос, 2003 – Волос О.В. Сільськогосподарська просвітницька діяльність земств Херсонщини (кінець XIX – початок XX ст.) // *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Запоріжжя, 2 – 3 жовтня 2003 р. Сімферополь, 2003. С. 155-158.
- Ворон, 2015 – Ворон В.П. Развитие внешкольного сельскохозяйственного просвещения на территории Украины во второй половине XIX – начале XX ст. // *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*, 2015. № 4. URL: https://vesti.gsu.by/2015/vesti_gsu_2015_4.pdf
- Гейдук, 1891 – Гейдук Ф.И. Наши низшие сельско-хозяйственные школы. Одесса, 1891. 88 с.
- Есикова, 2010 – Есикова М. Сельскохозяйственное образование в России (вторая половина XIX в. – 1917 г.) // *Власть*. № 7. С. 150-154.
- Земский сборник, 1902 а – Земский сборник Черниговской губернии. Декабрь. № 12. Чернигов: Тип. Губернского земства, 1902. 256 с.
- Земский сборник, 1902 б – Земский сборник Черниговской губернии. Октябрь. № 10. Чернигов: Тип. Губернского земства, 1902. 256 с.
- Коваленко, 2014 – Коваленко Н.П. Сільськогосподарські з'їзди та їхня роль у поширенні знань про сівозміни в землеробстві України (друга половина XIX – початок XX століття). *Збірник наукових праць Київського національного університету ім. Т.Шевченка*. Київ, 2014. Вип. 42: Етнічна історія народів Європи. С. 106-112.
- Костюк, 2005 – Костюк М.В. З історії становлення нижчої сільськогосподарської освіти на Черкащині // *Часопис української історії*. 2005. Вип. 2. С. 32-35.
- Макарець, 2010 – Макарець С.В. Технологія вирощування зернових культур у козацько-селянських господарства Полтавщини на рубежі XIX – XX ст. // *Наукові праці історичного факультету національного університету*. 2010. Вип. 28. С. 98-101.
- Москальский, 1881 – Москальский Н. Сельскохозяйственные учебные заведения ведомства Министерства государственных имуществ // *Средние сельскохозяйственные заведения*. СПб., 1881. Вып. II. 88 с.
- Москальский, 1893 – Москальский Н.П. Сельскохозяйственное образование // *Сельское и лесное хозяйство России*. СПб., 1893. С. 363-390.
- Небольский, 1884 – Небольский А.Г. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. СПб., 1884. 257 с.
- Нижник, 2019 – Нижник С. Уманське училище садівництва і землеробства в історії вітчизняної освіти: до 175-річчя заснування уманського національного університету садівництва // *Уманська старовина*. Умань, 2019. Вип. 6. URL: <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/186719>
- Нормальное Положение, 1883 – Нормальное Положение о низших сельскохозяйственных школах. Высочайше утвержденное 27 декабря 1883 г. // *ПСЗРИ. Собрание третье*. Т. 3. 1883. СПб., 1886. 1018 с.
- О допущении лиц, 1913 – О допущении лиц женского пола к службе по учебно-воспитательной части в сельскохозяйственных учебных заведениях. Высочайше утвержденный одобренный Государственным советом и Государственной думой закон 30 июня 1913 г. // *ПСЗРИ. Собрание третье*. Т. 33. Ч.1. СПб., 1913. 1561 с.
- Обзор, 1898 – Обзор деятельности Министерства Земледелия и Государственных Имуществ за 4-й год его существования (30 марта 1897 г. – 30 марта 1898 г.). СПб., 1898. 300 с.
- Положение, 1895 – Положение о сельскохозяйственной и промышленной выставке, устраиваемой Киевским обществом сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности в Киеве в 1898 г. Киев, 1895. 8 с.
- Положение, 1900 – Положение о сельскохозяйственных ремесленных учебных мастерских. Высочайше утвержденное 10 марта 1897 г. // *ПСЗРИ. Собрание третье*. Т. XVII. 1897. СПб., 1900. 1562 с.
- Положение, 1904 – Положение о сельскохозяйственном образовании. Высочайше утвержденное 26 мая 1904 года. // *ПСЗРИ. Собрание третье*. Т. XXIV, 1904. СПб., 1907. 1257 с.
- Правила, 1898 – Правила для учениц и слушательниц Зозулинской женской практической школы // *Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию*. Вып. 1. Женское образование. СПб., 1898. С. 179-188.
- Сборник, 1900 – Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. IV. Сельскохозяйственные учебные заведения по сведениям к 1 января 1898 года. СПб., 1900. 195 с.
- Сборник, 1910 – Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. *Сельскохозяйственные учебные заведения в 1910 году*. СПб. Вып. XVI, 1910. 188 с.
- Сорокина, 2019 – Сорокина Т.А. Становление сети низших сельскохозяйственных школ в Курской губернии в конце XIX – начале XX века // *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного*

- университета, 2019. № 2 (50). Т. 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-seti-nizshih-selskohozyaystvennyh-shkol-v-kurskoy-gubernii-v-kontse-xix-nachale-xx-veka/viewer>
- Терлецька, 2013 – Терлецька У.І. Поширення сільськогосподарських знань за допомогою читань і бесід у Чернігівській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, 2013. Вип. 110. Педагогічні науки. С. 102-104.
- Третьяков, 2017 – Третьяков А.В. Образовательное сельское хозяйство законодательство пореформенной России – результат реформ 60 – 70-х годов XIX в. // *Берегиня*. 777. *Сова: общество, политика, экономика*. № 4 (35). С. 18 – 26.
- Труды, 1879 – Труды комиссии по составлению проекта (Положения о Низших сельскохозяйственных школах). СПб, 1879. 160 с.

REFERENCES

- Beketov, 1898 – Beketov V.A. Nizshie selskohozyaystvennyie shkolyi i potrebnosti krestyanskogo chastnovladelcheskogo hozyaystva [Lower agricultural schools and the needs of a private peasant economy]. Voronezh, 1898. 120 s. [in Russian]
- Bessmertnaya, 2015 – Bessmertnaya L.A. Uchebno-vospitatelnaya rabota v nizshih zhenskih selskohozyaystvennyih shkolah Rossii kontsa XIX – nachala XX veka [Teaching and educational work in the lower women's agricultural schools in Russia at the end of the XIX – beginning of the XX century] // *Uchenyie zapiski. Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2015. № 1 (33). URL: <http://scientific-notes.ru/#new-number?id=38> [in Russian]
- Volos, 2003 – Volos O.V. Silskohospodarska prosvitnytska diialnist zemstv Khersonshchyny (kinets XIX – pochatok XX st.) [Silskogospodarska Educational Activity of the Zemstvos of Kherson Oblast (3rd century - XIX century - ear of the XX century)] // *Derzhavna etnonatsionalna polityka: pravovy ta kulturolohichni aspekty v umovakh Pivdnia Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats V vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Zaporizhzhia, 2 – 3 zhovtnia 2003 r. Simferopol, 2003. S. 155-158. [in Ukrainian]*
- Voron, 2015 – Voron V.P. Razvitie vneshkolnogo selskohozyaystvennogo prosvescheniya na territorii Ukrainy vo vtoroy polovine XIX – nachale XX st. [Development of out-of-school agricultural education on the territory of Ukraine in the second half of the XIX - early XX century] *Izvestiya Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skorinyi*, 2015. № 4. URL: https://vesti.gsu.by/2015/vesti_gsu_2015_4.pdf [in Russian]
- Geyduk, 1891 – Geyduk F.I. Nashi nizshie selko-hozyaystvennyie shkolyi [Our lower agricultural schools]. Odessa, 1891. 88 s. [in Russian]
- Esikova, 2010 – Esikova M. Selskohozyaystvennoe obrazovanie v Rossii (vtoraya polovina XIX v. – 1917 g.) [Agricultural education in Russia (second half of the XIX century - 1917)] // *Vlast*. № 7. S. 150-154. [in Russian]
- Zemskiy sbornik, 1902 a – Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. Dekabr. № 12 [Zemsky collection of the Chernigov province. December. № 12]. Chernigov: Tip. Gubernskogo zemstva, 1902. 256 s. [in Russian]
- Zemskiy sbornik, 1902 b – Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. Oktyabr. № 10 [Zemsky collection of the Chernigov province. October. № 10]. Chernigov: Tip. Gubernskogo zemstva, 1902. 256 s. [in Russian]
- Kovalenko, 2014 – Kovalenko N.P. Silskohospodarski z'izdy ta yikhnia rol u poshyrenni znan pro sivozminy v zemlerobstvi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Silskogospodarski z'izdy and ixnya role in the expanded knowledge about the present in the farming of Ukraine (the other half of the XIX is the ear of the XX century)]. *Zbirnyk naukovykh prats Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. T.Shevchenka*. Kyiv, 2014. Vyp. 42: *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. S. 106-112. [in Ukrainian]
- Kostiuk, 2005 – Kostiuk M.V. Z istorii stanovlennia nyzhchoi silskohospodarskoi osvity na Cherkashchyni [From the history of the formation of the lower social and cultural education in Cherkasy] // *Chasopys ukrainskoi istorii*. K., 2005. Vyp. 2. S. 32-35. [in Ukrainian]
- Makarets, 2010 – Makarets S.V. Tekhnolohiia vyroshchuvannia zernovykh kultur u kozatsko-selianskykh hospodarstva Poltavshchyny na rubezhi XIX – XX st. [Makarets The technology of grain crops viroshuvannya at the Cossack-rural government of the Poltava region at the turn of the XIX – XX centuries] // *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu natsionalnogo universytetu*. 2010. Vyp. 28. S. 98-101. [in Ukrainian]
- Moskalskiy, 1881 – Moskalskiy N. Selskohozyaystvennyie uchebnyie zavedeniya vedomstva Ministerstva gosudarstvennyih imuschestv [Agricultural educational institutions of the Ministry of State Property]. // *Srednie selskohozyaystvennyie zavedeniya*. SPb., 1881. Vyip. II. 88 s. [in Russian]
- Moskalskiy, 1893 – Moskalskiy N.P. Selskohozyaystvennoe obrazovanie [Agricultural education] // *Selskoe i lesnoe hazyaystvo Rossii*. SPb., 1893. S. 363-390 [in Russian]
- Nebolskiy, 1884 – Nebolskiy A.G. Istoriko-statisticheskiy ocherk obschego i spetsialnogo obrazovaniya v Rossii [Historical and statistical sketch of general and special education in Russia]. – SPb., 1884. 257 s. [in Russian]
- Nyzhnyk, 2019 – Nyzhnyk S. Umanske uchylshche sadivnytstva i zemlerobstva v istorii vitchyznianoї osvity: do 175-richchia zasnovannia umanskoho natsionalnogo universytetu sadivnytstva [Umansk school of gardening and farming in the history of modern education: until the 175th day of falling asleep at the Uman national university of gardening] // *Umanska starovyna*. Uman, 2019. Vyp. 6. URL: <http://usj.udpu.edu.ua/article/view/186719> [in Ukrainian]
- Normalnoe Polozhenie, 1883 – Normalnoe Polozhenie o nizshih selskohozyaystvennyih shkolah. Vyisochayshe utverzhdennoe 27 dekabrya 1883 g. [Normal Statute for Lower Agricultural Schools. Highest approved on December 27, 1883] // *PSZRI. Sobranie trete*. T. 3. 1883. SPb., 1886. 1018 s. [in Russian]

- O dopuschenii lits, 1913 – O dopuschenii lits zhenskogo pola k sluzhbe po uchebno-vospitatelnoy chasti v selskohozyaystvennyih uchebnyih zavedeniyah. Vyisochayshe utverzhdenyyi odobrenyyi Gosudarstvennyim sovetom i Gosudarstvennoy dumoy zakon 30 iyunya 1913 g. [On the admission of females to the educational service in agricultural educational institutions. The highest approved law approved by the State Council and the State Duma on June 30, 1913] // PSZRI. Sobranie trete. T. 33. Ch.1. SPb., 1913. 1561 s. [in Russian]
- Obzor, 1898 – Obzor deyatelnosti Ministerstva Zemledeliya i Gosudarstvennyih Imuschestv za 4-y god ego suschestvovaniya (30 marta 1897g. – 30 marta 1898 g.) [Review of the activities of the Ministry of Agriculture and State Property for the 4th year of its existence (March 30, 1897 - March 30, 1898)]. SPb., 1898. 300 s. [in Russian]
- Polozhenie, 1895 – Polozhenie o selskohozyaystvennoy i promyshlennoy vyistavke, ustraivaemoy Kievskim obschestvom selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyshlennosti v Kieve v 1898 [Regulations on the agricultural and industrial exhibition organized by the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry in Kiev in 1898]. g. Kiev, 1895. 8 s. [in Russian]
- Polozhenie, 1900 – Polozhenie o selskohozyaystvennyih remeslennyih uchebnyih masterskih. Vyisochayshe utverzhdennoe 10 marta 1897 g. [Regulation on agricultural craft training workshops. Highest approved on March 10, 1897] // PSZRI. Sobranie trete. T. XVII. 1897. SPb., 1900. 1562 s. [in Russian]
- Polozhenie, 1904 – Polozhenie o selskohozyaystvennom obrazovanii. Vyisochayshe utverzhdennoe 26 maya 1904 goda [Regulation on agricultural education. Highest approved on May 26, 1904]. // PSZRI. Sobranie trete. T. XXIV, 1904. SPb., 1907. 1257 s. [in Russian]
- Pravila, 1898 – Pravila dlya uchenits i slushatelnic Zozulinskoy zhenskoy prakticheskoy shkoly [Rules for pupils and students of the Zozulinskaya women's practical school] // Sbornik svedeniy po selskohozyaystvennomu obrazovaniiyu. Vyip. 1. Zhenskoe obrazovanie. SPb., 1898. S. 179-188. [in Russian]
- Sbornik, 1900 – Sbornik svedeniy po selskohozyaystvennomu obrazovaniiyu [Collection of information on agricultural education]. Vyip. IV. Selskohozyaystvennyie uchebnyie zavedeniya po svedeniyam k 1 yanvarya 1898 goda. SPb., 1900. 195 s. [in Russian]
- Sbornik, 1910 – Sbornik svedeniy po selskohozyaystvennomu obrazovaniiyu [Collection of information on agricultural education]. Selskohozyaystvennyie uchebnyie zavedeniya v 1910 godu. SPb. Vyip. XVI, 1910. 188 s. [in Russian]
- Sorokina, 2019 – Sorokina T.A. Stanovlenie seti nizshih selskohozyaystvennyih shkol v Kurskoy gubernii v kontse XIX – nachale XX veka [Formation of a network of lower agricultural schools in the Kursk province in the late XIX - early XX centuries] // Uchenyie zapiski. Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta, 2019. № 2 (50). T. 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-seti-nizshih-selskohozyaystvennyih-shkol-v-kurskoy-gubernii-v-kontse-xix-nachale-xx-veka/viewer> [in Russian]
- Terletska, 2013 – Terletska U.I. Poshyrennia silskohospodarskykh znan za dopomohoiu chytan i besid u Chernihivskii hubernii naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia [Expansion of the Silk-dweller's knowledge for additional reading and conversation in the Chernigiv province for example in the XIX - on the ear of the XX century] // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu, 2013. Vyp. 110. Pedahohichni nauky. S. 102-104. [in Ukrainian]
- Tretyakov, 2017 – Tretyakov A.V. Obrazovatelnoe selskohozyaystvennoe zakonodatelstvo poreformennoy Rossii – rezultat reform 60 – 70-h godov XIX v. [The educational agricultural legislation of post-reform Russia is the result of the reforms of the 60s - 70s of the XIX century] // Bereginya. 777. Sova: obschestvo, politika, ekonomika. № 4 (35). S. 18-26. [in Russian]
- Trudy, 1879 – Trudy komissii po sostavleniiyu proekta (Polozheniya o Nizshih selskohozyaystvennyih shkolah) [Proceedings of the Drafting Commission (Provisions on Lower Agricultural Schools)]. SPb, 1879. 160 s. [in Russian]

УДК 902/904 (477 – 474.5) (477.72)

Світлана БІЛЯЄВА

orcid.org/0000-0003-7619

*доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Київ)
svitbil@ukr.net*

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ ЛІНІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І РУСЬКОГО У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Історико-археологічне вивчення маловідомого періоду перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Руського : розбудови фортець, організації транснаціональної торгівлі, матеріальної